Tulevaisuusvaliokunnalle 2.6.2017 kuulemiseen

Miten hyvinvointiyhteiskunnan muutokseen tulisi suhtautua?
Tarkastelen vastauksessani tätä viimeaikaisen yhteiskunnallisen ja sosiaalipsykologisen tutkimuksen valossa.

Luottamusyhteiskunnan arvojen ja asenteiden muutos

Hyvinvointiyhteiskunnan (tai hyvinvointivaltion) perustalta löytyvät Sir Beveridgen kiteytykset siitä, että yhteiskuntaa uhkaavat viisi jättiläistä on kaikkien yhdessä selätettävä. Niitä olivat puute, sairaus, tietämättömyys, kurjuus ja toimettomuus. Lähtökohta oli se, että nämä ovat liian suuria yksilön ratkaistaviksi ja oli siksi koko yhteisön asia varmistaa, että jokaiselle oli tarjolla minimimäärä elämisen tasoa, ettei ketään jätetä tyystin vaille. Jälleenrakennuksen aikana Suomessa rakennettiin kaikki nykyisen hyvinvointiyhteiskunnan perusmekanismit samalla periaatteella: kaikki maksavat veroja ja verorahoilla yhteisesti pidetään huolta siitä, että kaikki saavat julkiset palvelut (esim. koulut, tiet, terveydenhoito) ja lisäksi jaetaan tarveperustaiset tuet (esim. lapsilisät, asumistuet jne.): mallin lähtökohtana on kansallisen talouden sellainen tila, joka mahdollistaa riittävän verojen keruun.

Järjestelmä takasi myös pienehköt tuloerot, joka johti keskiluokan kasvuun, vaurastumiseen ja vakauteen. Pienten tuloerojen maissa ihmiset voivat keskimäärin paremmin, elävät pitempään jne. Pienet tuloerot synnyttävät lisäksi koettua oikeudenmukaisuutta, joka puoleltaan synnyttää luottamusta, joka puolestaan tuottaa sosiaalista pääomaa, joka puolestaan tekee tilaa kollektiiviselle (= koko maan tasolla) kilpailukyvyn kasvulle, innovaatioille ja uskaltamiselle, josta taas seuraa kaikille jaettavaa vaurautta jne.

Eli hyvinvointijärjestelmä tuottaa sivutuotteita sellaisen yhteiskuntamallin, joka synnyttää keskinäistä luottamusta, koska se perustuu yhteistyöhön eikä kilpailuun. Luottamus puolestaan luo perustan talouden kehittymiselle ja taloudellisen hyvinvoinnin jakamisen oikeudenmukaisesti.

Miten tätä ylläpidetään?

Koulutuksella on tässä ratkaiseva rooli, sillä koulutuksella siirretään tehokkaasti sekä keskeisiä arvoja että tietoja joita hyvinvointiyhteiskunnan kansalaiset tarvitsevat toimiakseen yhteiskunnassa ja ylläpitääkseen sen arvoja.

Suomalaisen yhteiskunnan ytimessä olleet arvot ovat tutkimusten mukaan seuraavanlaisia: rehellisyys, luottamus ja luotettavuus, työntekeminen, mielipiteen vapaus, ja sivistyksen ja koulutuksen korkea arvostus, ja yksimielisyyden tavoittelu sekä kansalaisten tasa-arvo.

Nämä arvot ovat syntyneet reformaation myötä tänne rantautuneen luterilaisuuden pohjalta, sekä valistuksen ajan terävöittäminä siirtyneet osaksi nyky-Suomea. Nämä arvot ovat tyypillisiä myös muille Pohjoismaille, ja näiden yhteispohjoismaisten arvojen pohjalle on rakentunut yhteinen hyvinvointivaltiomalli, eräänlainen sosiaalidemokraattinen versio luterilaisuudesta, jossa kaiken mahdollistaa yhteisvastuun ja yhteistyön itsestäänselvyys.

Luterilaisena vaikutuksena Suomessa näkyy myös kohtuullisuuden arvostaminen, sekä se, että työn ja asioiden toisia hyödyttävää vaikutusta pyritään korostamaan. Pelkästään yksilöä tai organisaatioita itseään hyödyttäviä toimia pidetään itsekkäinä, ja siis ei toivottavina. Oma etu pyritään sitomaan kaikkien etuun.

Arvojen ja asenteiden muutos

Kuten jo totesin, arvot siirtyvät sukupolvelta toiselle sekä perheiden kautta, että muiden välittävien instituutioiden kautta, joista tärkein on koulu. Tästä syystä on ensisijaisen tärkeää taata yhtäläinen kaikille tarjolla oleva peruskoulutus, koska näin taataan se, että kaikilla on samankaltaiset perustiedot myös esim.

suomalaisen yhteiskunnan toimintaperiaatteista. Lisäksi koulu toimii tärkeänä vastakkainasettelun purkamisen väylänä mahdollistamalla erilaisten etnisten ryhmien rauhanomaisen kohtaamisen ja tuomalla konfliktinratkaisutaidot osaksi arkea.

Koulutuksemme on tähän mennessä tuottanut maailmanlaajuisesti vaikuttavia tuloksia. On merkittävää, että Suomessa tällä hetkellä eniten kansainvälistä mainetta niittävät tutkijat, vientiä vauhdittavien yritysten johtajat ja kaikenlaista poliittista osaamista omaavat henkilöt ovat käyneet nimenomaan hyvinvointiyhteiskunnan arvoista nousevan koulutuspolun yliopistoa myöten.

Edellä olevan vuoksi viimeaikaisten koulutusleikkausten ongelmallisuus on lisäksi siinä, että ne välittävät viestinä koulutuksen olevan toissijaista rahana ansaitsemiseen nähden, joka puolestaan on voimakas arvoviesti. Maalle, jonka maineenrakennus on Snellmanin ajoista liittynyt sivistykseen ja kulttuuriin, tämä on todella suuri arvopohjan siirtymä ja muutos, sillä myös kansainvälisessä kontekstissa Suomi on tunnettu erityisesti koulutuksen mallimaana.

Tutkimusten mukaan kilpailuasetelmat eivät tuota parempaa oppimista tai suurempia innovaatioita, vaan yhteistyön mahdollistavat puitteet, joissa on kannustava ilmapiiri, tuottavat myös enemmän innovaatioita. Jos siis koulutuksen pitämisestä Suomen niin kansallisen kuin kansainvälisen menestyksen takeena siirrytään sen pitämiseen välttämättömänä pahana, joka on alistettava nopeasykliselle kilpailuperustaiselle tuotannon logiikalle, menetetään ne tekijät, jotka ovat luoneet yhteiskuntamme menestystekijät, vakauden ja jaetun arvopohjan. Opettajankoulutuksen korkea taso Suomessa on myös taannut sen, että koko maassa on tarjolla samanlaiset valmiudet antavaa opetusta. Tämä puolestaan mahdollistaa myös sosiaalisen kierron ja luo pohjan estää syrjäytymistä ja eriarvoistuvia maantieteellisiä alueita.

Yhteiskunnallisen tutkimuksen näkökulmasta talouden korostus ratkaisuna yhteiskunnan ongelmiin on ongelmallista myös siksi, ettei sellaisia tutkimustuloksia ole, jotka tukisivat ajatusta siitä, että materiaalisen hyvinvoinnin voimakas korostus tuottaisi terveempiä tai vakaampia yhteiskuntia. Tutkimusten mukaan taloudellisen kasvun asettaminen ensisijaiseksi perustaksi johtaa väistämättä myös eriarvoisuuden kasvuun ja sen mukanaan tuomiin liitännäisongelmiin.

Oikeudet, velvollisuudet ja vastuu

Tuomalla uusliberalistinen oletus yksilön yrittäjämäisestä omasta vastuusta hyvinvoinnistaan ja toimeentulostaan keskelle yhteiskuntaa jonka rakenteet, lainsäädäntö ja käytännöt ovat rakentuneet yhteisvastuun idealle, aiheutetaan suuri ristiriita kansalaisten oletusten ja valtiovallan näkemysten välille. Sellaisessa hyvinvointivaltiomallissa jossa yksilö on itse vastuussa kaikesta (vrt. USA) myös verotus ja muu sääntely on keveämpää, ja esim. yrittäjyyttä ei hankaloiteta yhtä tiukalla sääntelyllä. Maille, joissa yksilöillä itsellään on ensisijainen vastuu, on myös tyypillistä se, että julkishallinnon sijasta sosiaalishuollosta vastaavat usein erilaiset vapaaehtoisjärjestöt, joista kristilliset kirkot/seurakunnat ja kristilliseltä arvopohjalta toimivat järjestöt ovat olleet ratkaisevassa roolissa täyttämässä aukkoa, joka jää kansalaisten tarpeiden ja julkisen sektorin tuoman avun väliin.

Jos tähän malliin puhtaaksiviljeltynä halutaan Suomessa mennä, täytyy jossain määrin hylätä ajatus yhteisvastuusta. Samoin ei voida ajatella, että ylläpidettäisiin mallia, jossa että verovarat kerätään yhteisiin laareihin, josta ne jaetaan tarvitseville, vaan olisi tarkoituksenmukaista siirtyä enemmänkin hyväntekijämalliin, jossa avustukset yms. annetaan tarveperustaisesti siten että saajalla ja antajalla on henkilökohtainen kosketus, jonka kontekstissa avustukset saa. Tähän asti suomalainen malli on perustunut siihen, että antajana ja saajan välillä ei ole välitöntä henkilökohtaista suhdetta, jolloin auttaminen voi jäädä anonyymiksi, eikä avun saaminen vaadi henkilökohtaisia suhteita.

Yksilön oman vastuun yrittäjämäinen korostaminen saattaa haastaa myös verojen maksamishalukkuuden. Suomessa on toistaiseksi vallinnut maailman kärjessä oleva kansalaistyytyväisyys veroihin ja niiden maksamiseen, joka koetaan edelleen kansalaisvelvollisuutena. Veronkierto ei ole sosiaalisesti suotavaa. Jos taas luottamus siihen, että valtio/julkinen sektori edistää kansalaisten etuja murtuu yrittäjämäisten arvojen tullessa hallitsevaksi osaksi yhteiskunnallisia tukirakenteita, murtuu samalla myös luottamus verojen maksujen järkevyyteen ja hyödyllisyyteen. Tämä saattaa rampauttaa koko hyvinvointimallirakennetta entisestään. Yleinen käsitys on, että verovaroilla saatavat hyödyt ovat kaikkien veronmaksajien ulottuvilla.

Veroihin liittyy myös suomalainen arvoperustainen työn korostus. Työllä on suomalaisessa kontekstissa ollut itseisarvoinen asema, eikä työnteolla ole perinteisesti tavoiteltu niinkään rikkautta kuin kohtuullista toimeentuloa itselle. Luterilaisen etiikan mukaan siinä missä valtion kutsumus on huolehtia kansalaisistaan, kansalaisten kutsumus on tehdä työtä, maksaa veroja ja näin osallistua yhteisen hyvän rakentamiseen. Suuri osa suomalaisia kannattaa edelleen verojen maksua hyvinvointivaltion turvaamiseksi, joka on osoitus tämän eetoksen voimasta.

Muita muutoksia

Tosiasia on, että hyvinvointivaltio on jo käsitteenäkin muutoksessa. Lisäksi on tosiasia, että entisten kaltaisia laajoja etuja on mahdoton ylläpitää niukan talouden aikana. Tällä hetkellä suurin kysymys lieneekin se, millä perusteella, mitä periaatteita seuraten, muutoksissa pyritään luovimaan. Taloudellisen kasvun jatkuva metsästys on myös kestävän kehityksen kannalta toimimaton ratkaisu, sillä ympäristön suojelu ja ilmastonmuutoksen pysäyttäminen edellyttävät radikaalia kohtuullisen talouden etiikan läpilyömistä ja johtavat väistämättä myös kulutuksen uudelleen arvioimiseen.

Kuten Hyvinvointivaltio 2030:ssa todetaan, tarvitaan tehokkuutta, paikallisuutta ja yhteisvastuuta. Tarvitaan myös henkisen pohjan tai sen arvopohjan tarkastelua, joka tällaista muutosta tukemaan tarvitaan. Tämä henkisen arvopohjan löytäminen ja sen tukeminen edellyttää uskonnollisten ja henkisten arvojen ottamisen osaksi keskustelua ja osaksi yhteiskunnan resursseja, joita tulee sekä vahvistaa että käyttää. Suomen historia on kansalaisyhteiskunnan historiaa, ja erilaiset kansalaisjärjestöt ovat olleet demokraattisen järjestyksemme kulmakiviä. Vaikka puolueiden jäsenmäärät ovatkin laskussa, erilaiset yhdistykset ja kaupunginosayhdistykset sen sijaan kasvattavat merkitystään. Samoin kirkon merkitys sosiaalisen avun antajana (esim. turvapaikanhakijoille) on noussut merkittävästi.

Luterilaisen kirkon viime syksynä julkaistussa tutkimuksessa Osallistuva luterilaisuus todettiin, että valtaosa suomalaista on edelleen ns. luterilaisten arvojen kannalla. Näitä ovat esim. miesten ja naisten tasa-arvo, vastuunkanto muista ihmisistä ja yhteisen hyvän edistäminen, lainkuuliaisuus ja työnteko. Kaikki nämä arvot ovat sellaisia, joiden edistäminen lisää vakautta ja jotka ovat tähän asti olleet itsestään selviä osia suomalaista arvomaailmaa.

Toimintaympäristön muutos

Hyvinvointivaltiota uhkaavat myös ulkoiset tekijät, kuten maailmantalouden heilahtelut, turvallisuuspoliittinen epävakaus ja luonnon muutoksiin liittyvät tekijät. Vaikka näitä ei voi suoraan yhden (pienen) valtion toimin ratkaista tai tyynnyttää, voi niiden aiheuttamiin valtion sisäisiin vaikutuksiin kuitenkin löytyä keinoja vähentää niiden negatiivista vaikutusta.

Vaikeuksia ja uhkia sisältävinä aikoina kansalaiset helposti alkavat kiinnittää enemmän huomiota pelkästään itselleen läheisten ryhmien hyvinvointiin, tai sellaisten päämäärien edistämiseen, joiden arvellaan vähentävän uhatuksi tulemisen tunnetta eli pelkoa. Oma etu ja oman edun edistämisestä tulee ensisijainen päämäärä. Tämä murentaa hyvinvointiyhteiskunnan perustaa, ja tekee demokratiasta mahdottoman. Tästä syystä valtion rooli vakauttavien, yhteisyyttä edistävien foorumeiden ja käytäntöjen

edistäjänä on äärimmäisen tärkeä. Näin ollen koulutukseen, ennaltaehkäisevään työhön ja kaikenlaiseen demokratiakasvatukseen resurssien ohjaaminen tuo vakautta, vaikka pelon ja uhan takana olevia globaaleja mekanismeja ei voitaisikaan ratkaista. Samoin vastakkainasettelun vähentämiseen tähtääviä aloitteita on tuettava.

Yhteenvetona:

Miten tulisi suhtautua?
Riippuu siitä, mitkä palaset hyvinvointivaltiosta tai sen perusteista halutaan säilyttää.

Jos yhteiskunnallinen vakaus on keskiössä, on resursseja kohdennettava vakautta ylläpitäviin tai tuottaviin tekijöihin. Kansalaisten koettua oikeudenmukaisuutta ja turvallisuutta (ja sitä kautta yhteiskunnan vakautta) voidaan edistää esim. taloudellisen eriarvoistumisen hillitsemisellä, lisäämällä poliisien ja muiden ennalta estävää työtä tekevien toimijoiden resursseja ja koulutusta sekä tehostamalla kotouttamista. Paikallisen tason vakautta lisää myös sotepalvelujen tuottamisessa kaikkein heikoimpien erityistarpeiden huomioiminen, jolla vaikutetaan alueelliseen eriarvoistumiseen sitä hillitsevästi.

Jos keskiössä on luottamus, tulee edistää sellaisia instituutioita ja toimintamalleja, joissa läpinäkyvyys, tilivelvollisuus, kaikkien oikeudenmukainen kohtelu ovat läpileikkaavia periaatteita.

Jos keskiössä on yhteisten pelisääntöjen tuntemus, täytyy kaikkien ulottuvilla olevaan koulutukseen kohdentaa sellaisia resursseja, jotka eivät perustu lyhyen aikavälin kilpailun kasvattamisajatukseen. Koulutuksessa on voimakkaasti tuettava sellaisia toimintamalleja, jotka edistävät ajatusrakenteiden monialaistumista ja siten luovat perustaa demokratialle. Mitä paremmin ja laaja-alaisemmin opitaan ajattelemaan, sen paremmin pystytään torjumaan niin radikalisoituminen kuin vastakkainasettelu.

Sosiaaliseen pääomaan voidaan OECD:n ja Maailmanpankin mukaan lukea kuuluvaksi sosiaaliset verkostot, jaetut normit/arvot, yhteiset ymmärrystavat ja niitä vaalivat instituutiot. Sosiaalisella pääomalla on vahva yhteys niin talouskasvuun kuin innovatiiviseen kilpailukyvyn kasvuun, ja sen käyttövoimanan on keskinäinen luottamus. Vaalimalla siis oikeudenmukaista ja tasavertaista yhteiskuntaa voidaan siis edistää talouskasvuakin ilman että kansakunta joutuu myymään sielunsa.

Helsingissä 31.5.2017

VTT Anneli Portman,
anneli.portman@helsinki.fi